

واکاوی «اصل تدریج» در تربیت اخلاقی با تاکید بر نظر آیت الله مصباح

هادی حسین خانی نائینی*

چکیده

«اصل تدریج» از اصول حاکم بر فرآیند تربیت در ساحت‌های گوناگون، از جمله ساحت تربیت اخلاقی است. بنابر این اصل، لازم است تربیت اخلاقی به صورت گام به گام و در بستر زمان صورت گیرد. مسئله تحقیق حاضر این است که رعایت تدریج چه تأثیری در تربیت اخلاقی دارد و بی‌توجهی به آن چه پیامدهایی خواهد داشت؟ در کنار پرسش اصلی، پرسش‌های دیگری نیز مطرح است که باید به آنها پاسخ داده شود، مانند: تدریج در تربیت اخلاقی، به چه گونه‌هایی تحقق می‌یابد؟ چه الزاماتی برای اجرای موفق آن وجود دارد؟

بر این اساس، هدف از این پژوهش یافتن پاسخ مسائل فوق، با تأکید بر دیدگاه‌های آیت الله مصباح یزدی است. روش تحقیق، توصیفی-تحلیلی و روش گردآوری اطلاعات کتابخانه‌ای و از طریق مطالعه منابع اسلامی است. نتایج این پژوهش حاکی از آن است که تدریج، ضرورتی انکارناپذیر برای تربیت اخلاقی و زمینه‌ساز همراهی نفس و نادیده گرفتن آن موجب سرکشی نفس است. گونه‌های تدریج شامل طیف‌هایی همچون: از سهولت به صعوبت، از قلت به کثرت، و از لطافت به غلظت می‌شود. از جمله الزامات تحقق بخشیدن به این اصل، استفاده از مرییان اخلاق کارآمد و متعهد، برنامه‌ریزی، تقویت انگیزه، تمرین و حفظ دستاوردهای مراحل قبل است.

کلیدواژگان: اصول تربیتی، اصل تدریج، تربیت اخلاقی.

---

* استادیار گروه اخلاق مؤسسه امام خمینی (ره) (h.hosseinkhani@yahoo.com)

مقدمه

تحقق تربیت اخلاقی به عنوان هدف بعثت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله مستلزم حرکت براساس چارچوب‌هایی است که «اصول تربیت اخلاقی» نامیده می‌شود. در بین این اصول، «اصل تدریج» جایگاهی ویژه دارد. این اصل در سبک تربیت خداوند متعال و اولیای او به روشنی دیده می‌شود. این مطالعه بر آن است تا به پاسخ‌گویی به این پرسش اصلی بپردازد: رعایت این اصل چه تأثیری در تربیت اخلاقی دارد؟ و در مقابل، نادیده گرفتن این اصل چه مشکلاتی را در روند تربیت بر جا می‌گذارد؟ پرسش‌های دیگری نیز مورد توجه است، مانند: تدریج در تربیت اخلاقی شامل چه مصادیق و نمونه‌هایی است؟ انجام چه اموری به اثربخشی تدریج در تربیت اخلاقی و معنوی می‌انجامد؟ اصل تدریج با چه مسائل و چالش‌هایی روبه‌روست؟

مفهوم‌شناسی

۱. تربیت اخلاقی

از نگاه اسلام، تربیت اخلاقی عبارت است از: پرورش همه‌جانبه‌متربی، سازوار با مبانی اخلاقی که از رهگذر ایجاد آمادگی اخلاقی برای پایبندی در همه حال و همه جا به اخلاق، و پرورش بصیرت اخلاقی در وی صورت می‌گیرد تا برای خود و دیگران کلید نیکی و قفل بدی شود (یالجن، ۱۳۹۵: ۲۹-۳۰).

۲. اصل تربیتی

اصول، گزاره‌هایی تجویزی هستند که از اهداف و مبانی به دست می‌آیند و راهنمای روش‌ها و فعالیت‌ها در تعلیم و تربیت هستند (مصباح یزدی، ۱۳۹۰: ۲۹۱). برای مثال: می‌توان گفت با توجه به تناسب میان علت و معلول، برای دستیابی به حد مطلوب تعیین شده برای اهداف تعلیم و تربیت در هر مرحله، باید حد اعتدال را در تکالیف متعلم و متربی رعایت نمود و از آسان‌گیری و سخت‌گیری در تکلیف پرهیز کرد (همان: ۲۹۴). براساس ویژگی‌های عمومی و هشت‌گانه تعلیم و تربیت اسلامی، می‌توان اصول زیر را به عنوان اصول طبقه اول در تعلیم و تربیت اسلامی پذیرفت:

اصل همگرایی؛ اصل انطباق با اسلام؛ اصل جامع‌نگری؛ اصل تناسب؛ اصل تدریج؛ اصل استمرار؛ اصل اولویت و اصل تدبیر و مدیریت (همان: ۲۹۹).

۳. تدریج

«تدریج» در لغت به معنای کم کم است. «دَرَجْتُ العلیل تدریجاً» آن گاه گفته می شود که به فرد بیمار کم کم غذا بدهند تا به حالت غذا خوردن کامل قبل از بیماری بازگردد (ابن منظور، ۱۴۱۰: ۲۶۷/۲). اصل تربیتی تدریج، لزوم رعایت تدریج را در پیمودن فرایند تعلیم و تربیت گوشزد می کند (مصباح یزدی، ۱۳۹۰: ۳۱۲). بر این اساس، در تربیت اخلاقی، آن گاه که آگاهی بخشی، انتقال مهارت و شکوفاسازی استعدادها، در بستر زمان و با پشت سر گذاشتن پیش نیازها و به صورت گام به گام تحقق یابد، اصل تدریج در تربیت اخلاقی لحاظ شده است (گروه نویسندگان، ۱۳۹۵: ۱۴۷).

اهمیت تدریج در تربیت اخلاقی

شکوفاسازی استعدادهای انسان غالباً در بستر زمان و به گونه ای تدریجی صورت می پذیرد؛ همچنان که تنزل و سقوط انسان نیز سیری آرام و آهسته دارد (مصباح یزدی، ۱۳۸۸: جلسه ۴۷). خداوند متعال روند تربیت انسان را به صورت تدریجی و مرحله ای قرار داده است. او قرآن را به تدریج بر پیامبر خود ﷺ نازل کرد: «إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْقُرْآنَ تَنْزِيلًا» (انسان: ۲۳). نزول آیات قرآن به تدریج و بند بند و سوره به سوره و آیه به آیه، به سبب تمامیت یافتن استعداد مردم در تلقی معارف اصلی و اعتقادی و احکام فرعی و عملی آن و به مقتضای مصالح بشر بوده است. آن مصلحت این است که علم قرآن، با عمل به آن مقارن باشد و طبع بشر از گرفتن معارف و احکام آن بیزار نشود و معارفش را یکی پس از دیگری درک نماید (طباطبائی، ۱۳۷۴: ۳۰۵/۱۳-۳۰۶). به دلیل لزوم استعداد یافتن بشر برای عمل، خداوند متعال احکامی همچون حرمت شراب^۱ و ربا^۲ را به تدریج نازل فرمود. خداوند متعال در پاسخ کفار که می گفتند چرا

۱. «وَمِنْ ثَمَرَاتِ النَّخِيلِ وَالْأَعْنَابِ تَتَّخِذُونَ مِنْهُ سَكَرًا وَرِزْقًا حَسَنًا إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً لِّقَوْمٍ يَعْقِلُونَ» (نحل: ۶۷)؛ «يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ قُلْ فِيهِمَا إِثْمٌ كَبِيرٌ وَمَنَافِعُ لِلنَّاسِ وَإِثْمُهُمَا أَكْبَرُ مِنْ نَفْعِهِمَا وَيَسْأَلُونَكَ مَاذَا يُنْفِقُونَ قُلِ الْعَفْوَ كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ الْآيَاتِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ» (بقره: ۲۱۹)؛ «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقْرَبُوا الصَّلَاةَ وَأَنْتُمْ سُكَارَى حَتَّى تَعْلَمُوا مَا تَقُولُونَ» (نساء: ۴۳)؛ «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَيْسِرُ وَالْأَنْصَابُ وَالْأَزْلَامُ رِجْسٌ مِنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ فَاجْتَنِبُوهُ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ» (مائده: ۹۰).
۲. «وَمَا آتَيْتُمْ مِنْ رِبَا لِيَرْبُوا فِي أَمْوَالِ النَّاسِ فَلَا يَرْبُوا عِنْدَ اللَّهِ وَ مَا آتَيْتُمْ مِنْ زَكَاةٍ تُرِيدُونَ وَجْهَ اللَّهِ فَأُولَئِكَ هُمُ الْمُضْعِفُونَ» (روم: ۳۹)؛ «وَأَخْذِهِمُ الرِّبَا وَقَدْ نُهُوا عَنْهُ وَأَكْلِهِمْ أَمْوَالِ النَّاسِ بِالْبَاطِلِ وَأَعْتَدْنَا لِلْكَافِرِينَ مِنْهُمْ عَذَابًا أَلِيمًا» (نساء: ۱۶۱)؛ «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَأْكُلُوا الرِّبَا أَضْعَافًا مُضَاعَفَةً وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ» (آل عمران: ۱۳۰)؛ «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَذَرُوا مَا بَقِيَ مِنَ الرِّبَا إِن كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ» (بقره: ۲۷۸)؛ «الَّذِينَ يَأْكُلُونَ الرِّبَا لَا يَقُومُونَ إِلَّا كَمَا يَقُومُ الَّذِي يَتَخَبَّطُهُ الشَّيْطَانُ مِنَ الْمَسِّ ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ قَالُوا إِنَّمَا الْبَيْعُ مِثْلُ الرِّبَا وَأَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا» (بقره: ۲۷۵)؛ «يَمْحَقُ اللَّهُ الرِّبَا وَيُرِي الصَّدَقَاتِ وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ كُلَّ كَفَّارٍ أَثِيمٍ» (بقره: ۲۷۶)؛

این قرآن یکباره بر محمد ﷺ فرود نیامد، فرمود: برای آن که بردل توثبات و استواری و آرامش بخشیم: ﴿قَالُوا لَوْلَا نُزِّلَ عَلَيْهِ الْقُرْآنُ جُمْلَةً وَاحِدَةً كَذَلِكَ لِنُثَبِّتَ بِهِ فُؤَادَكَ﴾ (فرقان: ۳۲).

لازم است در مقام تربیت، اصل تدریج لحاظ شده و از حرکات شتابزده و عجولانه پرهیز شود. مراعات تدریج در تربیت که از سویی با بینش و از سوی دیگر با کنش مرتبط است، موجب می شود که فرد آمادگی لازم را برای انجام تکالیف دشوارتر به دست آورد. کسی که می خواهد در مراتب ایمان پیشرفت کند، مانند ورزشکاری است که می خواهد در یک رشته ورزشی به مقام قهرمانی دست یابد. برای این کار، او به مربی کارآموده ای مراجعه می کند و از او راهنمایی می خواهد. مربی نیز ابتدا تمرین های ساده ای را به او آموزش می دهد و همین طور به تدریج به گونه ای برنامه ریزی می کند تا کم کم توان انجام کارهای سنگین را بیابد. مربی اخلاق نیز همین گونه رفتار می کند. ابتدا باید اعمالی ساده را معرفی کند تا شخص پس از انجام آن ها، به تدریج آمادگی انجام اعمال سخت تر را بیابد (مصباح یزدی، ۱۳۸۳: ۲۶۲).

پیامدهای نادیده گرفتن «اصل تدریج» در تربیت اخلاقی

اگر انسان در زمینه تربیت تندروی کند و زیاد به نفس فشار بیاورد، نفس سرکشی می کند و مهار را از دست انسان خارج می کند و او را به زمین می زند (مصباح یزدی، ۱۳۸۸: ۳۳). همچنین معلّم و مربی باید همواره بکوشند تا فراگیر را گام به گام و به آرامی رشد دهند و انتظار جهش های سریع و ناگهانی نداشته باشند و حتی از زیاده روی فراگیر در فعالیت های درسی یا خودسازی که ممکن است موجب ناتوانی جسم یا آسیب های روانی وی گردد، با تدبیر عاقلانه ای جلوگیری کنند (کلینی، ۱۳۹۰: ۸۶/۲-۸۷). مسلمانی شخص دیگری را از اسلامان نموده و وارد دین کرده بود، در همان روز اول، بدون مراعات رفق و مدارا، او را به انجام نوافل و تعقیبات و مستحبات واداشته بود. تازه مسلمان به او گفت: ﴿أُطْلِبُ لِهَذَا الدِّينِ مَنْ هُوَ أَفْرَعُ مِنِّي﴾؛ برای این دین، شخص بیکاری غیر از من را جست و جو کن! (رخشاد، ۱۳۹۵: ۱/۲۰۸).

انجام رفتارهای نسنجیده و انتظار جهش های سریع، موجب خسارت اخروی نیز می شود. متأسفانه بسیاری از جوان های پاک و مخلص که دوست دارند سیر معنوی داشته باشند و فضایل اخلاقی کسب کنند، بدون مشورت با بزرگ ترها و افراد باتجربه، کارهایی می کنند که تا سال ها آنان را از سلامتی محروم خواهد کرد و چنان به ضعف مبتلا می شوند که توان انجام

﴿فَإِنْ لَمْ تَفْعَلُوا فَأْذَنُوا بِحَرْبٍ مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ وَإِنْ تُبْتُّمْ فَلَكُمْ رُؤُسُ أَمْوَالِكُمْ لَا تَقْلِبُوهَا وَلَا تَقْلِبُوهَا﴾ (بقره: ۲۷۹).

بعضی واجبات را هم از دست می دهند، چه رسد به مستحبات. از این جاست که این کار نسنجیده و نپخته سبب خسران و زیان آنان در دنیا و آخرت خواهد شد (اخلاق در قرآن، ۱۳۹۴: ۲۳۶/۲). حضرت امام رحمته الله علیه می فرماید:

در باب ارتیاض نفس و سلوک راه حق نیز رفق و مدارا با نفس، از مهمات به شمار می رود و چه بسا که سخت گیری بر نفس، خصوصاً در اوائل امر و خصوصاً برای جوان ها، اسباب تنفر نفس از ارتیاض و سلوک شود و از زیر بار حق فرار کند؛ و خیلی اتفاق افتاده که جوان های نوزس، بعد از چندی اشتغال شدید و مواظبت کامل در مستحبات، به کلی منحرف شدند و لایبالی به دین گردیدند (امام خمینی، ۱۳۸۲: ۳۱۸).

گونه های تدریج در تربیت اخلاقی

تدریج در تربیت، به صورت های مختلف قابل تصور است. صورت «آسان به سخت» یکی از نمونه های تدریج است. تربیت مربیان الهی و علمای اخلاق همین است که راه های آسان تر را به انسان نشان دهند. این مربیان دست افراد را می گیرند و گام به گام، ابتدا از کارهایی که اراده کردن آنها چندان مشکل نیست، آغاز می کنند تا فرد با انجام آنها، به تدریج ورزیده تر و قوی تر شود و آمادگی اراده کارهای مشکل تر و سنگین تر را بیابد (مصباح یزدی، ۱۳۸۳: ۲۶۲). مثلاً ذکر زبانی و لفظی بسیار آسان تر از ذکر قلبی است. اگر انسان خودش را به ذکر لفظی عادت دهد، کم کم زمینه ای می شود که در هنگام گفتن ذکر لفظی، به معنای آن هم توجه کند و این ذکر لفظی وسیله و راه خوبی برای توجه و ذکر قلبی می شود (مصباح یزدی، ۱۳۹۲: ۹۱).

شکل دیگر تدریج، در حرکت از اندک به زیاد تجلی می یابد. خوب است طالب حق، مدتی اقدام کند؛ اگر در صفای قلب و طهارت آن تغییری دید و نورانیت باطن خود را دریافت، بیشتر اقدام کند. معلوم است که این امور به صورت تدریجی و در طول زمان انجام می گیرد (امام خمینی، ۱۳۸۲: ۱۰۳)، مانند آن که انسان بنا بگذارد هر روز یکی از نمازهای دو رکعتی نافله اش را به این نیت بخواند. بگوید: خدایا! می خواهم این را بی مزد بخوانم؛ در مقابل این دو رکعت، بهشت و مزد نمی خواهم؛ این دو رکعت را چون تو دوست داری، می خوانم. انسان از ابتدا نمی تواند همه کارهایش را این گونه انجام دهد؛ اما باید از جایی آغاز کند. اگر انسان این راه را ادامه دهد، کم کم به جایی می رسد که همه عبادت هایش به خاطر حب او می شود (مصباح یزدی، ۱۳۹۴: جلسه ۲۲).

سیراز لطافت به غلظت، وجه دیگر تدریج است که جلوه بارز آن در امر به معروف و نهی از منکر دیده می‌شود؛ یعنی این تدریج را در مراحل امر به معروف باید لحاظ کرد و بی‌جهت به کسی تندی، بی‌ادبی و بی‌احترامی نکرد. اما اگر کار به جایی رسید که دیگر نرمی و ملاحظت اثر نمی‌کند، باید تندی کرد (مصباح یزدی، ۱۳۸۲: ۱۸۶). نمونه این نوع از تدریج در رفتار شوهر با نشوز زن دیده می‌شود که از موعظه و نصیحت آغاز و سپس به اعراض در بستر استراحت و نهایتاً به ضرب منتهی می‌شود.^۱

در نظر گرفتن فهم و میزان معرفت متربی و تنظیم برنامه‌های تربیتی بر این اساس، نمود دیگر رعایت تدریج در تربیت است. راه تربیت انسان‌ها همین است که متناسب با فهم افراد و مراتب معرفت و ایمانشان با آن‌ها گفت‌وگو شود و از همان چیزی که می‌فهمند، برای ترقی افراد استفاده کرد. ابتدا باید کودک را با تشویق و جایزه، به نماز خواندن ترغیب کرد. در مرحله بعد، با بیان ثمرات دنیوی نماز در او ایجاد انگیزه کرد و زمانی که به تدریج سطح معرفت فرد بالاتر آمد، می‌توان به او گفت که انسان نباید عبادت را برای ثمرات دنیوی انجام دهد؛ چون ارزش ثواب ابدی آخرت بالاتر از ثمرات کوتاه مدت دنیاست. سپس به تدریج باید او را به جایی رساند که بفهمد خدا را باید به خاطر خودش عبادت کرد (مصباح یزدی، ۱۳۸۸: جلسه ۲۶).

از اصل تدریج می‌توان اصول فرعی زیر را نیز نتیجه گرفت:

- پیش‌بینی مراحل تدریجی برای تعلیم و تربیت در برنامه‌ها، با توجه به مراحل رشد، پیش‌نیازها و اولویت‌های ساختاری و محتوایی تعلیم و تربیت؛
- توجه به مراتب و درجات بینش، گرایش و رفتار در تعیین اهداف میانی و خاص در برنامه‌ها؛ تدریج در به‌کارگیری و تغییر روش‌ها؛
- انتقال تدریجی از تعلیم و تربیت غیراختیاری و القایی به تعلیم و تربیت اختیاری با توجه به مراحل رشد و شرایط مخاطبان؛
- فراهم کردن تدریجی زمینه‌های تکامل اختیاری و رفع موانع آن در تعلیم و تربیت اختیاری (مصباح یزدی، ۱۳۹۰: ۳۱۲-۳۱۳).

۱. «وَاللَّائِي تَخَافُونَ نُشُوزَهُنَّ فَعِظُوهُنَّ وَاهْجُرُوهُنَّ فِي الْمَضَاجِعِ وَاصْرَبُوهُنَّ» (نساء: ۳۴).

الزامات اثربخشی تدریج در تربیت اخلاقی

برای تحقق تدریج در تربیت، توجه به راه‌کارهای زیر لازم به نظر می‌رسد:

نخست آن‌که در این راه باید از افراد باتجربه که گفتار و کردارشان مطابق بیانات اهل بیت علیهم‌السلام است، کمک گرفت. در هر صورت باید مراقب بود که در دام افراط و تفریط نیفتاد (مصباح یزدی، ۱۳۸۸: ۳۳). سپس باید دانست که نتیجه‌بخشی تدریج مستلزم برنامه‌ریزی است. اگر انسان بخواهد پاک شود، باید با اختیار خودش از دل بستگی‌های خود به لذت‌های دنیا صرف نظر کند. این کار شدنی است، اما به این معنا نیست که انسان بتواند به سرعت از همه لذت‌های دنیا چشم‌پوشی کند؛ بلکه این کار برنامه‌ای می‌خواهد تا به تدریج انسان بتواند این راه را ادامه دهد. ممکن است انسان یک روز بنا بگذارد که هرچه به دست آورد، همه را در راه خدا بدهد؛ اما این کار برای همان یک روز است و دوام نخواهد داشت. باید یک برنامه ثابت باشد و به تدریج از کم به زیاد و از آسان به مشکل پیش برود تا این کار ملکه‌اش بشود (مصباح یزدی، ۱۳۹۴: جلسه ۲۳).

لازمه دیگر ثمربخش بودن فرآیند تربیت، همراه ساختن آن با تقویت انگیزه است. اگر از کودکی که امروز به تکلیف رسیده، انتظار برود بدون تشویق دیگران و با قصد قربت کامل عبادتش را انجام دهد، کار بر او بسیار مشکل می‌شود؛ زیرا طبق موازین شرعی اگر انگیزه فرد برای نماز، رسیدن به جایزه و تشویق باشد، نمازش خالی از اشکال نیست. اما اگر بخواهیم کودک نمازخوان بشود، باید به وسیله تشویق و جایزه او را ترغیب به نماز کنیم و سعی کنیم از این طریق انگیزه بیشتری برای او در انجام وظیفه ایجاد کنیم (مصباح یزدی، ۱۳۸۸: جلسه ۲۶).

نکته دیگر آن‌که به طور کلی کسب هر صفت خوب و ملکه شدن آن، احتیاج به تمرین دارد و هیچ ویژگی مثبتی به صورت ناگهانی در انسان پیدا نمی‌شود. برای کسب هر کمالی باید زحمت کشید؛ خون دل خورد؛ برنامه‌ریزی و تمرین کرد، تا به تدریج انسان به آن برسد (مصباح یزدی، ۱۳۸۸: جلسه ۴۹).

همچنین لازم است مربی گاهی در مراحل گوناگون، هریک از متریبان را بیازماید تا دریابد در چه مرحله‌ای از تربیت اخلاقی قرار دارند. برای نمونه، می‌توان محیطی فراهم کرد تا متریبان بتوانند در آزمون تقلب کنند؛ اگر کسی تن به تقلب داد، معلوم می‌شود هنوز چنان‌که باید، تربیت اخلاقی نشده است (یالجن، ۱۳۹۵: ۱۸۸). آیت الله بنابی درباره پیش‌گیری از بروز آسیب‌های شتاب‌زدگی در طلاب جدیدالورود مدرسه می‌گوید:

بنده سلیقه‌ام این است که برای هرورودی، یک نفر مسئول تعیین می‌کنم. توصیه می‌کنم که کاملاً مراقب باشید، تا احساس نکند شما کنترل می‌کنید؛ به طوری که نامحسوس باشد و گزارش بدهند. اگر دیدی خیلی اهل نماز است، گزارش بدهند؛ مثلاً بعضی‌ها دو ساعت برای نماز شب بیدارند، اما در کلاس می‌خوابند. بعضی هنوز سال اول را تمام نکرده‌اند، کتاب می‌نویسند. در اخلاقیات، مثلاً یک نفر بود سنگریزه زیربانش گذاشته تا حرفی نزند... من به طلبه‌ها می‌گویم: بابا! شما تلاش کنید فقط حرام نگویید!... به حرف‌های شبهه‌ناک هم اقدام نکنید. در کل مسائل، در برخوردها، حتی مسائل سیاسی این را باید به طلبه گفت: «الْمُتَأَخِّرُ عَنْهُمْ زَاهِقٌ وَاللَّازِمُ لَهُمْ لَاحِقٌ» (حسین‌خانی، ۱۳۸۶: ۱۶۰-۱۶۱).

باید توجه داشت که با آغاز مرحله بعد، مرحله قبلی فراموش نشود؛ وگرنه پیشرفتی حاصل نخواهد شد. شهید آیت‌الله قدوسی با ذکر یک مثال این مطلب را چنین تبیین می‌کند:

نماز را از کجا شروع کنم؟ از یک آیه شروع کن؛ یعنی بنا بگذار فقط روی ﴿إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ﴾ (فاتحه: ۵) کار کنی. این آیه را فقط با توجه به خدا بخوان. وقتی که مسلم شد دیگر این آیه را برای غیر خدا نمی‌خوانی و کاملاً به این آیه توجه داری، آن وقت یک آیه دیگر شروع کن؛ اما با این دقت که آیه دوم را که شروع کردی، آیه اول را فراموش نکنی. اگر ساختمان یک طبقه‌ای ساختی و بعد دومی را خواستی بسازی، اولی را خراب کردی، ساختمان یک طبقه بیشتر نخواهد شد. بعد یک آیه ضمیمه کن، بعد یک آیه دیگر؛ یک وقت می‌بینی فردی هستی که واقعاً نماز را برای خدا می‌خوانی (وافی، ۱۳۸۸: ۳۳۴-۳۳۵).

باید به این نکته نیز توجه داشت، همان‌گونه که اصلاح فردی مستلزم برنامه‌ریزی و عمل تدریجی است، انجام اصلاحات اجتماعی نیز در گرو برنامه‌ریزی و کنش تدریجی است. رهبر معظم انقلاب اسلامی اصلاح سبک زندگی را محصول فرهنگ‌سازی و آن را نتیجه کار تدریجی و نخبگانی می‌دانند:

بنده طرفدار این نیستم که حالا در مورد لباس، در مورد مسکن، در مورد سایر چیزها، یکباره یک حرکت جمعی و عمومی انجام بگیرد؛ نه، این کارها باید به تدریج انجام بگیرد؛ دستوری هم نیست؛ اینها فرهنگ‌سازی لازم دارد. همان‌طور که گفتم، کار نخبگان است؛ کار فرهنگ‌سازان است و شما جوان‌ها باید خودتان

را برای این آماده کنید؛ این، رسالت اصلی است.^۱

برخی از مسایل مرتبط با تدریج در تربیت اخلاقی

پیرامون موضوع تدریج در تربیت، مسائل چندی وجود دارد که به دو مورد اشاره می‌شود:

۱. مرزشناسی اصل تدریج با سستی و کندی

نکته قابل توجه در تربیت، آن است که نباید رعایت اصل تدریج و پرهیز از شتابزدگی در تربیت اخلاقی را با کندی و از دست دادن فرصت‌ها خلط کرد. سرعت در تربیت به این معناست که بدون فوت وقت مراحل تربیتی را که با علم و کارشناسی تعیین شده‌اند، اجرا کنیم و حتی یک لحظه را هم در این زمینه هدر ندهیم (حسین‌خانی، ۱۳۸۶: ۲۴-۲۵). باید بدانیم که سستی در انجام مراحل، به همان اندازه آسیب‌زا است که اقدامات شتابزده. امیرالمؤمنین علیه السلام در کلامی کوتاه، مالک اشتر را از افتادن در ورطه افراط (عجله) یا تفریط (کندی و از دست دادن فرصت‌ها) بازداشت و به پیمودن راه میانه (سرعت بدون شتاب‌زدگی) توصیه کرده‌اند: «از عجله در مورد کارهایی که وقتشان نرسیده، یا سستی در کارهایی که امکان انجام آن فراهم شده، برحذر باش!» (شریف رضی، نامه ۵۳).

تأکیدات قرآن کریم بر سرعت^۲ و سبقت‌گرفتن^۳ به سوی مغفرت الهی و نیز سبقت‌گرفتن از یکدیگر در انجام رفتارهای شایسته^۴، حاکی از اهمیت اهتمام سریع به عمل پس از تصمیم کارشناسی است. سرعت در انجام امور خیر تا آن جا در روایات دینی مطلوب شمرده شده که در برخی منابع روایی، یک باب ویژه با عنوان «ستایش شتاب در استفاده از فرصت‌های خوب» (محمدی ری‌شهری، ۱۳۸۷: ۷۵/۹) باز شده است. گاه تغییرکنش مطلوب صورت می‌گیرد، اما چون به‌هنگام و با سرعت لازم انجام نمی‌شود، نتیجه مطلوب را به دنبال ندارد. در این صورت یا هیچ تأثیری حاصل نمی‌شود، یا تأثیری بسیار ناچیز و کمینه رخ می‌نماید. مثلاً در هنگام قرار گرفتن در موقعیت گناه، لازم است با سرعت زیاد از آن محیط دور شود؛ چنان‌که حضرت یوسف علیه السلام از خلوتگاهی که زلیخا تدارک دیده بود، با شتاب گریخت.

۱. بیانات در دیدار جوانان استان خراسان شمالی، ۱۳۹۱/۷/۲۳.

۲. «وَسَارِعُوا إِلَىٰ مَغْفِرَةٍ مِّن رَّبِّكُمْ وَجَنَّةٍ عَرْضُهَا السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ أُعِدَّتْ لِلْمُتَّقِينَ» (آل عمران: ۱۳۳).

۳. «سَابِقُوا إِلَىٰ مَغْفِرَةٍ مِّن رَّبِّكُمْ وَجَنَّةٍ عَرْضُهَا كَعَرْضِ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ أُعِدَّتْ لِلَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَرُسُلِهِ» (حدید: ۲۱).

۴. «فَاسْتَبِقُوا الْحَيَاتِ» (بقره: ۱۴۸؛ مانده: ۴۸).

۲. توجیه‌پذیری تحولات دفعی تربیتی

یکی از پرسش‌هایی که درباره اصل تدریج مطرح می‌شود، این است که تحولات تربیتی‌ای که به صورت دفعی روی می‌دهد و با اصل تدریج ناسازگار به نظر می‌رسد، چگونه قابل توجیه است؟ ساحران فرعون که برای استفاده از پاداش او در مقابل موسی عَلَيْهِ السَّلَام عرض اندام کردند، اما به مجرد مشاهده معجزه آن حضرت، ایمانی راسخ به خداوند یافتند (شعراء، ۴۱-۵۱)؛ توبه حَرَبَن یزید ریاحی که راه را بر حضرت اباعبدالله الحسین عَلَيْهِ السَّلَام بسته بود،^۱ ولی از شهدای پیشگام نهضت عاشورا شد؛ انقلاب عجیب روحی که در فضیل بن عیاض رخ داد و او را پس از مدت‌ها گناه و فسق و راهزنی، به فردی عابد، زاهد و متقی تبدیل کرد (مطهری، ۲۳/۴۶۶). این‌ها نمونه‌هایی برجسته است که اصل تدریج را به چالش می‌کشد.

در پاسخ به این پرسش باید گفت: این‌گونه تحولات ناشی از سرعت بالای سیراست، نه حرکت جهشی. خداوند مراحل زندگی انسان را تدریجی قرار داده و حتی انبیا نیز در رسیدن به مراتب عالی کمال، از ابتدای تولد تا درجه کمال، مراحل و مراتب را به تدریج می‌پیمودند. خداوند انسان را طوری آفرید که هم از لحاظ جسمی و هم از لحاظ روحی به تدریج رشد می‌کند و این قاعده استثنا ندارد؛ اما بعضی حرکت‌ها با سرعت بیشتری انجام می‌گیرد. اکثر انسان‌ها در طول هفتاد یا هشتاد سال، با توجه به شرایط زندگی، مسیری را طی می‌کنند، اما بعضی سرعت بیشتری دارند و این مسیر را در هفت یا هشت سال می‌پیمایند و حتی بعضی در هشت ماه یا هشت روز به آن درجه از زندگی می‌رسند. گاهی می‌شود حرکت کندی شتاب بگیرد و به سرعت نور برسد و خداوند چنین راهی را برای انسان باز کرده و مجراهایی را نشان داده که از طریق آنها، این سرعت دست‌یافتنی می‌شود. یکی از ویژگی‌های شهدا این است که مسیر طولانی کمال را با عنایت ویژه خداوند، به سرعت طی می‌کنند. قرآن تصریح می‌کند که شب قدر، افضل از هزار ماه است؛^۲ بنابراین انسان می‌تواند از این مجراها استفاده کند و مسیر کمال و ترقی را با سرعت نور بپیماید.^۳

۱. رک: محمدتقی مصباح یزدی، بیانات در دیدار با جمعی از جانبازان و بازنشستگان سپاه پاسداران انقلاب اسلامی استان سمنان، ۱۳۹۷/۴/۲۶.

۲. «لَيْلَةُ الْقَدْرِ خَيْرٌ مِنْ أَلْفِ شَهْرٍ» (قدر: ۳).

۳. محمدتقی مصباح یزدی، بیانات در پنجمین یادواره شهدای مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی عَلَيْهِ السَّلَام، ۱۳۹۰/۱۲/۲۰.

نتیجه

اصل تدریج در تربیت اخلاقی، مستلزم آن است که آگاهی بخشی، انتقال مهارت و شکوفاسازی استعدادهای اخلاقی، در بستر زمان و با پشت سر گذاشتن پیش نیازها و به صورت گام به گام تحقق یابد. از نتایج مهم اصل تدریج آن است که متربی از آمادگی لازم برای عمل براساس دانسته‌ها برخوردار می‌گردد. سرکشی نفس، انجام رفتارهای نسنجیده، خسارت‌های جسمی و روحی، از جمله پیامدهای انتظار جهش‌های ناگهانی است که سوءعاقبت اخروی را نیز به دنبال دارد. تدریج به هر دو صورت رشد پیوسته و مرحله‌ای امکان‌پذیر است. سیردادن برنامه‌های تربیت اخلاقی از آسان به دشوار، از کم به زیاد، و از نرم به خشن، از گونه‌های متعدد تحقق این اصل تربیتی به شمار می‌رود.

استفاده از مرییان اخلاق کارآمد و متعهد، برنامه‌ریزی، تقویت انگیزه، تمرین، آزمودن متربی و حفظ دستاوردهای مرحله قبل، همزمان با ورود به مرحله بعد، از الزامات تحقق اصل تدریج در تربیت است. همچنان‌که تربیت فرد، حرکتی است گام به گام، اصلاح جامعه نیز به صورت تدریجی امکان‌پذیر است. اصل تدریج به مفهوم سستی در حرکت نیست و لازم است هر یک از مراحل سیر با سرعت اما به دور از عجله و شتابزدگی پیموده شود. گرچه برخی تحولات مثبت و منفی در انسان‌ها ناگهانی و دفعی به نظر می‌رسد، با بررسی دقیق تر روشن می‌شود که این تحولات با سرعت بالا و نه به صورت جهشی روی می‌دهند.

فهرست منابع

* قرآن کریم.

* نهج البلاغه.

۱. ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۰)، *لسان العرب*، ج ۲، دارالصادر، بیروت.

۲. جمعی از نویسندگان (۱۳۹۵)، *درآمدی بر نظام‌نامه تربیتی المصطفی (ص)*، مرکز ترجمه و نشر المصطفی، قم.

۳. حسین‌خانی، هادی (۱۳۸۶)، «آسیب‌شناسی تربیت اخلاقی (تربیت تحمیلی)»، ماهنامه معرفت، ش ۱۱۲.

۴. _____ (۱۳۹۵)، *نقش تربیتی مدیران در مدارس علمیه*، مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه، قم.

۵. خمینی، امام سید روح الله (۱۳۸۲)، شرح حدیث جنود عقل و جهل، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی رحمته الله علیه، قم.
۶. رُخشاد، محمد حسین (۱۳۹۵)، در محضر حضرت آیت الله العظمی بهجت، ج ۱؛ مؤسسه فرهنگی سماء، چاپ نوزدهم، قم.
۷. رفیعی، بهروز (۱۳۹۵)، «اصول تربیت اخلاقی از منظر اسلام: رویکردی تطبیقی»، دوفصلنامه اخلاق و حیانی، ش ۱۱.
۸. سعادت پرور، علی (۱۳۹۰)، رسائل عرفانی (مجموعه یازده رساله عرفانی)، قم.
۹. طباطبائی، محمد حسین (۱۳۷۴)، تفسیر المیزان، ترجمه محمد باقر موسوی، انتشارات جامعه مدرسین حوزه علمیه، قم.
۱۰. طوسی، محمد بن حسن (بی تا)، مصباح المتعبد و سلاح المتعبد، المكتبة الاسلامية، تهران.
۱۱. عالم زاده نوری، محمد؛ حسن بوسلیکی؛ مرادی، حسین (۱۳۹۳)، نقش مربی در تربیت اخلاقی - معنوی، دفتر تبلیغات اسلامی، قم.
۱۲. کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۹۰)، اصول کافی، ترجمه و شرح محمد باقر کمره ای، چ دوازدهم، انتشارات اسوه، قم.
۱۳. محمدی ری شهری، محمد (۱۳۸۷)، حکمت نامه پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله، مؤسسه علمی - فرهنگی دارالحدیث، قم.
۱۴. مصباح یزدی، محمد تقی (۱۳۸۲)، آذر خشی دیگر از آسمان کربلا، ویرایش: محمود پاکروان، چ دهم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمته الله علیه، قم.
۱۵. _____ (۱۳۹۲)، آیین پرواز، تلخیص: جواد محدثی، چ هفتم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمته الله علیه، قم.
۱۶. _____ (۱۳۹۴)، اخلاق در قرآن، تحقیق و نگارش: محمد حسین اسکندری؛ ج ۲ و ۳، چ هشتم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمته الله علیه، قم.
۱۷. _____ (۱۳۸۳)، به سوی او، محقق: محمد مهدی نادری قمی، چ سوم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمته الله علیه، قم.
۱۸. _____ (۱۳۸۸)، پیام مولا در بستر شهادت، تدوین و نگارش: محمد مهدی نادری قمی، چ چهارم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمته الله علیه، قم.

۱۹. _____ (۱۳۹۰)، فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی، انتشارات مدرسه، تهران.
۲۰. _____ (بی تا)، «مبانی و اصول تعلیم و تربیت»، پایگاه اطلاع رسانی حضرت آیت الله مصباح یزدی، مقالات.
۲۱. _____ (۱۳۸۸)، درس اخلاق: سیمای شیعیان در کلام امیر مؤمنان علیه السلام، جلسه بیست و ششم، ۱۳۸۸/۶/۶.
۲۲. _____ (۱۳۸۸)، درس اخلاق: سیمای شیعیان در کلام امیر مؤمنان علیه السلام، جلسه چهل و نهم، ۱۳۸۸/۷/۱۵.
۲۳. _____ (۱۳۹۴)، درس اخلاق: علم و جهل، جلسه بیست و دوم، ۱۳۹۴/۲/۳۰.
۲۴. _____ (۱۳۹۴)، درس اخلاق: علم و جهل، جلسه بیست و سوم، ۱۳۹۴/۳/۶.
۲۵. مشکینی اردبیلی، علی (۱۳۹۲)، کشکول حکمت، ترجمه عبدالله امینی پور، مؤسسه علمی - فرهنگی دارالحدیث، قم.
۲۶. مطهری، مرتضی، مجموعه آثار استاد شهید مطهری (نرم افزار): انتشارات صدرا، مرکز تحقیقات علوم کامپیوتری نور.
۲۷. مصطفی پور، محمدرضا (۱۳۷۴)، مجموعه مقالات کنگره آثار و اندیشه تربیتی حضرت امام خمینی رحمته الله علیه، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی رحمته الله علیه، تهران.
۲۸. وافی، علی (۱۳۸۸)، نسیم هدایت (رهنمودهای بزرگان به طلاب جوان)، انتشارات شفق، قم.
۲۹. یالجن، مقداد (۱۳۹۵)، تربیت اخلاقی در اسلام، ترجمه، تلخیص و اضافات: بهروز رفیعی، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، قم.

پایگاه‌های اینترنتی

30. <http://farsi.khamenei.ir>
31. <https://quran.inoor.ir>
32. <http://www.imam-khomeini.ir>
33. <http://www.mesbahyazdi.ir>
34. <http://www.noorlib.ir>
35. <https://www.noormags.ir>